

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 5 (16)

Київ – 2013

**СОЦІАЛЬНІ
ВИМІРИ
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України
у березні 1997 р.

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Міністерством юстиції
України 10.04.2009 р.
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 15128-3700Р

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Любов ЛЕЩЕНКО	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	науковий редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр Вишняк, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Кирило Грищенко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України
Олена Злобіна, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Наталія Костенко, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Ольга Куценко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
Сергій Макеєв, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Анатолій Ручка, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Юрій Саєнко, д.екон.н., Інститут соціології НАН України
Олександр Стегній, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Віктор Степаненко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України
Євген Суїменко, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Валентин Тарасенко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

© Соціальні виміри суспільства, 2013

© Інститут соціології НАН України, 2013

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

В.Степаненко

Громадянське суспільство та держава
в неомарксистській концепції А.Грамші 25

С.Барматова,

Громадянське суспільство: його роль
та можливості в модернізації сучасної держави 39

В.Казаков

Николай Кондратьев: проблемы социального конфликта 48

М.Науменко

Конструювання базових понять
у феноменологічній соціології А.Шютца 61

Т.Загороднюк

Актеры трансформационного процесса
в концепции социетальной трансформации
российского общества Т.Заславской 75

В.Резнік

Інновація та легітимація у макросоціальних
революціях: концептуалізація та кроскультурний
аналіз Ш.Айзенштадта 85

С.Солодько

Природа агентності в акторно-мережевій
теорії Бруно Латура 102

О.Злобіна

Соціальне та психологічне vs соціально-психологічне:
що і як регулює соціальну поведінку в макроситуаціях 112

О.Резнік

Статусні особливості регуляції соціальної поведінки 127

І.Мартинюк, Н.Соболева

Соціальні ролі та рольова регуляція
в ситуації суспільної нестабільності 140

M.Naumenko

**CONSTRUCTION OF THE BASIC NOTIONS
IN A.SCHUTZ'S PHENOMENOLOGICAL SOCIOLOGY 61**

The paper analyzes designing of constructs in A. Schutz's phenomenological sociology focusing on such mechanisms of the construction of notions as idealization, typification, and abstraction.

T.Zagorodniuk

**TRANSFORMATION PROCESS ACTORS
IN T.ZASLAVSKAYA'S CONCEPT OF SOCIETAL
TRANSFORMATION OF THE RUSSIAN SOCIETY 75**

The paper analyzes theoretical and methodological researches concerning actors of the meso-level transformation process, which were conducted by T.I. Zaslavskaya for approbation of the concept of societal transformation of the Russian society.

V.Reznik

**INNOVATION AND LEGITIMIZATION IN MACRO-SOCIAL
REVOLUTIONS: CONCEPTUALIZATION AND
CROSS-CULTURAL ANALYSIS BY SH. EISENSTADT 85**

The present paper analyzes the conceptualization of innovation and legitimization in macro-social revolutions in the monograph by Sh.Eisenstadt. Eisenstadt's methodology is based on the synthesis of structural functionalism, conflict theory, symbolic interactionism and other sociological theories. Conceptual constructions became the basis for cross-cultural analysis of macro-social revolutions. This analysis revealed the peculiarities of legitimization of post-revolutionary social order and innovations.

S.Solod'ko

**THE NATURE OF AGENCY IN BRUNO LATOUR'S
ACTOR-NETWORK THEORY 102**

The main goal of this paper is to describe the nature of Bruno Latour's concept of agency. The scholar's actor-network theory ascribes agency to both human and non-human actors. In so doing, it enables to overcome the agent-structure problem and proposes new ways to study the influence of the newest technologies and innovations on the present-day social processes.

УДК 316.4.06

*В.Резнік,
доктор соціологічних наук*

ІННОВАЦІЯ ТА ЛЕГІТИМАЦІЯ У МАКРОСОЦІАЛЬНИХ РЕВОЛЮЦІЯХ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА КРОСКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ Ш.АЙЗЕНШТАДТА

У статті аналізується концептуалізація інновації та легітимації у макросоціальних революціях у монографії Ш.Айзенштадта. Методологія Айзенштадта заснована на синтезі структурного функціоналізму, теорії конфлікту, символічного інтераціоналізму та інших соціологічних теорій. Концептуальні побудови стали підґрунтям кроскультурного аналізу макросоціальних революцій. Цей аналіз виявив особливості легітимації постреволюційного соціального порядку та інновацій.

Keywords: *innovation, legitimation, legitimacy, revolution, cross-cultural analysis, tradition.*

Ключові слова: *інновація, легітимація, легітимність, революція, кроскультурний аналіз, символ, традиція.*

Ключевые слова: *инновация, легитимация, легитимность, революция, кроскультурный анализ, традиция.*

В організованому людському середовищі неминуче виникають спроби різних дієвців монополізувати доступ до вигідних соціальних позицій та життєвих засобів і нормативно усталити цю монополію. Тому перебігу соціальних взаємодій із приводу виробництва, розподілу та використання життєвих засобів властива мінливість у межах від співпраці до протиборства учасників. За цих умов чинні норми соціальної організації суспільства можуть сприйматися з боку певної його частини як необґрунтовані, свавільні та несправедливі. Потенційна нестабільність і напруженість знімається через спроби революційного вста-

новлення та підтримання більшою мірою загальнозначущого порядку в макросоціальному просторі. Макросоціальна революція як докорінна якісна зміна суспільного устрою передбачає: а) певні соціальні інновації – процеси, пов'язані із створенням, визнанням та упровадженням нових складників культури; б) легітимацію – процеси визнання, схвалення або прийняття громадськістю революційних змін та інновацій.

Природа революційних перетворень суспільства стала предметом вивчення у доробку Ш.Айзенштадта. Для концептуалізації зазначеної предметної царини останній вдається до теоретичної конвергенції структурно-функційного, марксистського, неомарксистського, конфліктологічного, символічно-інтеракціоністського і символіко-структуралістського соціологічних підходів. Серед наслідків революцій, що описані в соціологічній літературі, передусім звертається увага на насильницькі зміни політичного режиму і підвалин його легітимності й символіки. Ці зміни розглядаються дослідниками на тлі змін владної верхівки, соціальної структури, інституційної системи, моральності та пануючого соціального типу особистості, а також розриву із минулим. Відтак підсумком Айзенштадтового теоретичного синтезу стає аналітичний підхід, що передусім враховує значення для соціального порядку відносин між організаційними аспектами суспільного поділу праці, з одного боку, і символічними характеристиками культурних орієнтацій – з другого.

На думку Айзенштадта, вирішальний крок у розвитку соціологічного аналізу суспільних змін був зроблений через виявлення постійної напруженості між двома аспектами соціального порядку: а) організаційним аспектом, тобто механізмами, інституційними формами або процесами, що забезпечують певну передбачуваність у взаємовідносинах людей і уможливають поділ праці (соціальні ролі, організації, інститути); б) легітимаційним аспектом, тобто суспільним визнанням цього соціального порядку [2, с. 57–62]. Водночас спільне для багатьох соціологічних теорій та підходів вбачається не лише у розумінні

важливості зближення організаційного та легітимаційного аспектів соціального порядку як передумови його усталення, а й у можливості такого зближення тільки через розбудову “символічної світобудови”, у якій визначено межі колективів, ідентичність індивідів та забезпечено підвалини загальнозначущого устрою соціальної дійсності й довіри між індивідами. Тобто наголошується на важливості переплетення символічних і організаційних характеристик системи соціальної організації суспільства загалом. Поряд із цим соціологічний аналіз виходить з того, що напруженість між організаційним і легітимаційним аспектами соціального порядку ніколи не може бути подолана*. Отже, вона є невичерпним джерелом безладу, дезорганізації та революційних суспільних перетворень. Відтак, спроби впорядкування суспільства розглядаються як пошук основоположних норм соціального порядку. Ці норми покликані символічно структурувати соціальне середовище, запобігати стихійності й довільності соціаль-

---

* Айзенштадт також узагальнено веде мову про відмітну особливість великих цивілізацій – постійний розвиток у їхніх межах конкурентних уявлень про відносини між світським (мирським) і трансцендентним (космічним) порядками. Ці конкурентні уявлення формуються на основі трьох вихідних антиномій, що притаманні самим підвалинам таких цивілізацій та зберігаються у перебігу їхнього інституційного облаштування: а) усвідомлення величезного розмаїття можливостей, пов’язаних із трансцендентними уявленнями, та шляхів втілення цих можливостей; б) напруженість між автономним статусом розуму (високим рівнем рефлексії) та прозорінням (одкровенням, вірою); в) проблеми, що пов’язані із прагненням повноцінної реалізації у соціальних інститутах мирського порядку трансцендентних уявлень (божественних заповідей, ідеалів) у їх первісному вигляді [2, с. 23–25]. У підсумку процеси інституціалізації у межах цивілізацій обтяжувалися постійними суперечностями, суперництвом і боротьбою різних уявлень та ідеологій, а також спільнот та рухів, що були їх носіями. Ця боротьба загострювалася через поєднання уявлень про втілення трансцендентних принципів у світському житті із уявленнями про проблему соціальної нерівності. За цих умов жодне бачення дійсності не могло бути одностайно прийнятим та визнаним як остаточне. Найнагальніша проблема полягала у встановленні правильних меж втілення трансцендентних уявлень у соціальному житті. У перебігу ідейних пошуків та протистоянь із приводу відносин між трансцендентним і світським порядками визріли також сучасні соціально-політичні програми. Протистояння цих програм зосереджене довкола ідейних антиномій свободи і рівності, колективізму і індивідуалізму, реформізму й радикалізму, революції та еволюції.

них взаємодій через забезпечення їм певної передбачуваності у довгостроковій перспективі, наділяти людські рішення значущим сенсом попри суперечності людського життя та суспільного буття. Найважливішими із таких основоположних норм соціальної взаємодії Айзенштадт вважає норми, що визначають: а) символічні та інституційні межі колективів; б) норми права та справедливого розподілу; в) критерії регулювання доступу до влади та її використання; г) загальний замисел, що встановлює сенс та колективні цілі усілякої взаємодії або колективної діяльності; г) легітимність таких інституційних комплексів на основі панівних норм права, справедливості та широких соціетальних цілей [2, с. 69]. Зазначеним різновидам основоположних норм соціальних взаємодій приписано здатність визначати природу та обсяг легітимувальних характеристик соціального життя, що через них розв'язуються проблеми соціального порядку. Ці норми різні у кожному суспільстві, оскільки вони відбираються, інституціуються та усталюються у перебігу його неповторного соціетального розвитку.

Невіддільною складовою такої інституціалізації визначено процес легітимації основоположних норм. Підґрунтям легітимації є символічне вираження макросоціального порядку загалом. Айзенштадт вбачає інституційну локалізацію цього символічного вираження у своєрідному “центрі суспільства”, або його “центральної зони” – феномені, що його описав Е.Шилз*. Йдеться передусім про “феномен світу цінностей та вірувань”, про своєрідний “центр системи символів, цінностей та вірувань, що правлять суспільством” [2, с. 79]. Цей центр має вирішальне значення для суспільства з огляду на те, що є неусувним і сакральним. Він сприймається саме таким багатьма, хто не може виразно висловити його неусувність. Зі створенням такого “центру суспільства” тісно пов'язане визначен-

---

* “Центр не лише змушує коритися, а й опановує увагу. Він володіє владою прихилити уми, яка захоплює уяву і найчастіше приковує до себе всі думки людей. Він і сам прагне цього – хоча, втім, різною мірою за різних режимів – і автоматично досягає цього в силу самого факту свого існування” [1, с. 348].

ня підвалин легітимності макросоціального порядку як запоруки його сталості та стійкості.

Утім, легітимація не завжди сприяє усталенню та посиленню стійкості макросоціального порядку. Імовірність соціальної напруженості, суперечностей і протиріччя може зростати, коли розроблення основоположних норм соціальної взаємодії зводиться до відбору можливостей інституціонування та легітимації соціальної нерівності, що неоднозначно сприймаються в суспільстві. За твердженням Айзенштадта, “така легітимація нерівності є результатом боротьби, який ніколи не визнається рівною мірою або в однакових поняттях усіма частинами суспільства, незважаючи на настійливі зусилля організаторів інституціалізації утвердити системоутворювальні нормативи” [2, с. 84]. Соціальні групи суспільства різняться за ставленням до цих нормативів. Спектр їхніх ставлень доволі широкий і охоплює: сильну опозицію стосовно засад інституціонування й лише незначну схильність поділяти її цінності та символи; прийняття нормативів як неминучого зла, що зобов’язує лише в дуже обмежених рамках; схильність більшою мірою поділяти цінності та символи суспільства, приймати соціальні нормативи, вважати себе вірною опорою цих цінностей; оскарження окремих рівнів, на яких ці символи інституціуються правлячою елітою; спроби інакшого тлумачення символів, прагнення змінити чинну систему розподілу ресурсів; повне неприйняття принципів розподільчої справедливості або взаємності послуг, що на них спираються центри суспільства з метою легітимації чинного розподілу влади та ресурсів; вироблення нових тлумачень панівних символів та нормативів тощо.

Процеси легітимації започатковуються у первісних суспільствах, але починають виразно виявлятися в перебігу соціальних змін у традиційних суспільствах. За Айзенштадтом, для архаїчних та історичних суспільств, попри їх відмінності, характерний вже більш розвинутий спільний тип легітимації:

“Традиційна легітимація спирається на прийняття певної фігури, події чи порядку минулого (реального або сим-

волічного) як осердя колективної ідентичності, покажчик меж і характеру соціального та культурного порядку. Прийнятий таким чином центральний символ містить остаточну санкцію змін та вказівку на межі нововведень. В історичних суспільствах прийняття центрального символу може бути результатом творчого акту. Будучи значним нововведенням, воно скасовує те, що раніше вшанували як головний символ легітимувального минулого” [2, с. 100–101].

Центральний символ традиції, що започатковувала нову легітимацію, здебільшого був значним нововведенням, наслідком непересічної творчості, що скасовував символіку попередньої легітимації. Найкращими прикладами таких великих культурних нововведень у традиційних суспільствах Айзенштадт вважає творчі діяння ізраїльських пророків, Ісуса Христа, філософів Стародавньої Греції, Конфуція, засновників брахманізму та Будду. Їхні культурні нововведення набули інституціалізації й далі стали осердям традиційної легітимності у відповідних суспільствах. Подальше поточне здійснення такого типу легітимації було певною мірою рутинною. Воно передбачало деякі соціально-структурні передумови – соціальні статуси хранителя та втілення колективних символів, їх легітимних носіїв і тлумачів, тобто тих, хто легітимували нововведення та зміни. Мірою розвитку традиційних суспільств традиційна легітимація розвивалася структурно та символічно. Основу традиційної легітимності як результату відповідної легітимації становили благодать, одкровення та міфи.

Утім, традиційна легітимація, як і будь-яка інша, не могла запобігти розхитуванню соціального порядку. Неминуче ускладнення соціальної структури та символіки створювало сприятливі умови для появи нових вогнищ напруженості в суспільстві. Айзенштадт передусім звертає увагу на таку структурну передумову соціального напруження, як протилежності між центром і периферією соціального простору: з одного боку, посадові особи центру як легітимні носії та захисники підвалин і символів традиційної

легітимації намагалися обмежити доступ конкурентів до власних позицій; з другого – монополія цих носіїв на символи та ресурси центру зазнавала зазіхань із боку конкурентів. Напруженість, суперечності та протиборства із приводу ресурсів легітимації виступали джерелом розвитку.

Розвиток символічної сфери традиційних суспільств теж загрожував підвалинам традиційної легітимності: система символів розгалужувалася й ускладнювалася. Як наслідок, багате розмаїття складових та аспектів традиційної легітимності уможливило різнобій тлумачень. Це були надзвичайно сприятливі умови для діяльності різних “інституційних організаторів”, що розробляли і презентували нові, альтернативні моделі соціального і культурного порядку та соціальної солідарності [2, с. 102]. І рано чи пізно чинна традиційна легітимність соціального порядку зазнавала оскарження з боку альтернативної легітимності структурних і символічних нововведень.

Проте зміни у символічній царині та в ідеологічних підвалинах легітимації соціально-політичного порядку не пов’язуються із політичною діяльністю центрів патримоніальних суспільств, племінних об’єднань та міст-держав Стародавнього світу. Зміни правлячих династій, ієрархій соціальних груп, меж політичної системи і завоювання здебільшого не викликали появи нових типів релігійних інститутів та орієнтацій. Попри те, що центри часто змінювали конкретний зміст символів своєї легітимності, коли нові режими або пристосовували до себе ці символи, або засвоювали їх, такі політичні зміни не сприймалися як нова символічна концепція політичного порядку чи його легітимації [2, с. 125]. За таких окремих, відособлених змін у зазначених суспільствах символічні нововведення рідко спрямовувалися на перетворення їхнього соціально-політичного порядку. Рухам протесту за цих умов бракувало узгодженості з ідеологічним обґрунтуванням політичної боротьби.

Натомість зміни в імперських та імперсько-феодальних суспільствах були характерні більшою узгодженістю полі-

тичних перетворень, перетворень різних вихідних основоположних норм соціальної взаємодії, а також перебудовою найважливіших колективів та інституційних галузей. При цьому релігійні й ідеологічні зміни не обмежувалися зміною становища різних релігійних груп стосовно центру: на тлі переструктурування соціальних груп та політичного становища відбувалося також перевлаштування сфери символів політичної влади і легітимації [2, с. 125]. Водночас відбувалися суттєві зрушення у способах виробництва та організації економічної діяльності. Як наслідок, Айзенштадт спостеріг в імперських та феодально-імперських суспільствах значну узгодженість рухів протесту й ідеологічного обґрунтування політичної боротьби. Політичні організатори в цих суспільствах намагалися формулювати нові цінності, претендувати на репрезентацію певних соціальних інтересів, виробляли нові символи соціальної та політичної ідентифікації, переосмислювали традиції суспільства. Правителі прагнули усталити своє владне становище у плані традиційної легітимності та дієвого політичного контролю над відносно вільними силами суспільства, які не були цілком пов'язані аскриптивними зв'язками. Протиборства ставали інститутотворювальними передумовами, оскільки сприяли появі нових інституційних та символічних взірців.

Царину легітимності визначено як одну із прихованих ділянок таких протиборств в імперіях. Імперські владні центри вдавалися до різних способів самолегітимації та делегітимації потенційних опонентів. Утім, попри всі завади, у надрах традиційних суспільств визрівали революції Нового часу, революційні передумови та революційна символіка сучасної цивілізації. Витоки великих революцій Нового часу Айзенштадт пов'язує із традицією хлібастичних вибухів та повстань. Він вважає винятковою структурною особливістю цих революцій тісний взаємозв'язок між релігійним і інтелектуальним інакомисленням, повстаннями, політичною боротьбою у владному центрі і розбудовою інститутів. Революційні зрушення у Нідерландах, Англії, Франції, британських колоніях Північної Америки та в

інших країнах тісно пов'язані з оновленням символіки та меж політичних і культурних спільнот, інституційними перетвореннями економіки, науки та освіти. Неабияка роль у цих процесах, природно, належала легітимації та делегітимації, яку скеровували конструктори нової соціальної ідентичності, ідеологи моделей культурного порядку та інституційні новатори. Форми легітимації соціального та культурного порядків, уявлення про природу цих порядків теж зазнавали змін у перебігу революційних перетворень. Ці зміни у символіці легітимності сягали своїми коренями культурних моделей та політико-ідеологічних традицій, політичних образів і символів давнього іудаїзму, античності та західноєвропейського середньовіччя.

Айзенштадт наводить тезу М.Волзера про перехід від царевбивства до революції як вирішальний крок у розробленні символіки політичної легітимності [2, с. 224]. Це означало, що схильність зводити позитивні соціальні перетворення до зміни “поганого” правителя на “доброго” поступилася схильності вбачати в них перебудову легітимними представниками спільноти всього соціально-політичного порядку, його підвалин та передумов. Айзенштадт також звернув увагу на зв'язки такої докорінної зміни типу легітимації: а) із зазначеним Г.Арендт енергійним прагненням перебудови соціального порядку – передусім ліквідації його ієрархічних аспектів та висування принципів рівності, солідарності, політичної та соціальної свободи; б) із проаналізованими Я.Тальмоном тенденціями до ідеологічного формулювання приписів нового, належного соціального порядку [2, с. 225]. Усі ці політико-технологічні нововведення у галузі легітимації визначені складовими концепції революції, що усталилася за часів Французької революції. Остання також додала до нетрадиційних взірців легітимації чинник легітимного насилля як засобу досягнення цілей перебудови макросоціальних центрів та заснування нового інституційного порядку. У сукупності все це означало організаційний і символічний розрив практик легітимації Нового часу із відповідними практиками традиційних суспільств, докорінне перетворення символі-

ки та принципів легітимації суспільства. Цей розрив означав постання соціальної і політичної символіки сучасних суспільств, у якій найважливішими образами стали образи авторитету, соціальної ієрархії, класової боротьби.

Прагнення перебудови соціальних та політичних порядків трактовано як підвалини, на яких відбувалося парадоксальне злиття (1) орієнтацій на повернення до утопічного Золотого віку та розрив із традиційним минулим і (2) основоположних норм соціальної взаємодії – принципів доступу до влади та справедливого розподілу, обґрунтувань інститутів, легітимації суспільного порядку [2, с. 226]. Таким чином, зміни у самих підвалинах легітимації соціального та політичного устрою тлумачаться як відбиток символічних і структурних зрушень революцій Нового часу. Наслідками цих революцій у підсумку стала поява цивілізації Нового часу із сучасними соціальними структурами. Її відмітними рисами були зростання структурної диференціації та спеціалізації, встановлення універсалістських організаційних систем, індустріальна ринкова економіка, класова система соціальної стратифікації й т. ін. Експансія західноєвропейських суспільств поширила більшою чи меншою мірою ці нові цивілізаційні риси на увесь світ.

Із докорінними перетвореннями суспільного устрою пов'язане знищення підвалин традиційності, а відтак – послаблення значення та ролі традиційної легітимності в житті сучасних суспільств. Революції Нового часу посилили секуляризацію головних макросоціальних символів. Як наслідок, безперервна наступність наявної культурної традиції знецінювалася, а сакральність традиційних культурних центрів і символів разом з їх охоронцями викликала сумніви. У підсумку традиційна легітимація цих центрів, символів та їх охоронців ослабилася. В сучасних суспільствах виробився і поширився серед широкого загалу критичний, а не сакральний підхід до підвалин їхнього устрою та культурних традицій. Таке критичне сприйняття соціальної та культурної дійсності ґрунтувалося на

усвідомленні того, що як устрій, так і традиції свого часу постали внаслідок активної революційно-перетворюючої діяльності людей. Тобто відбулася свого роду делегітимація сакральності соціального та культурного буття. Натомість основоположними орієнтаціями нової цивілізації стали символи протесту та радикалізму.

Символіка та ідеологія революції найповніше закарбувалися та найбільш ґрунтовно втілилися у перебігу соціалістичних та комуністичних перетворень і творінь. Соціалізму та комунізму притаманний особливий сучасний спосіб легітимації соціального та культурного порядку [2, с. 236]. Змістовими рисами цього способу легітимації є зверненість у майбутнє, принципи колективізму, соціальної справедливості, заперечення індивідуалізму, обґрунтування бажаного суспільного устрою трансцендентними критеріями та ідеалами та ін. Айзенштадт спостеріг у традиціях та символах соціалізму та комунізму подобу деяких есхатологічних елементів християнства – образ поступу історії людства разом із феноменом спокутування, протилежність між Градом Небесним і Градом Земним [2, с. 237]. Водночас простежуються зв'язки цих символів із деякими рисами європейського Просвітництва (претензії на науковість, активістська орієнтація та ін.). Загалом соціалізм та комунізм трактовані як продовження європейської інтелектуальної та ідеологічної цивілізаційної традиції, що виокремились як її найбільш радикальні та нонконформістські течії за Нового часу. Вони визначені ідейним і легітимаційним підґрунтям нових революцій та перетворень соціального устрою у межах даної епохи.

Революції Нового часу виникають за умов революційної ситуації, яка може бути визначена як криза легітимності та легітимації чинного соціального порядку. Виникнення революційної ситуації розглядається як наслідок особливого поєднання дії зовнішніх та внутрішніх економічних і політичних чинників. Айзенштадт пише про накладання один на одного трьох основних аспектів прориву від традиційної до сучасної цивілізації: а) переходу від традиційного, або закритого взірця легітимації політичної влади

до відкритого взірця, що, можливо, також передбачає відхід від традиційного визначення символів колективної ідентичності; б) переходу від традиційної системи стратифікації до відкритої – класової системи, пов'язаної із рухом до ринкової економіки загалом і до індустріальної економіки зокрема; в) створення і/або включення макро-соціальних підрозділів до низки міжнародних політико-культурних систем, ґрунтованих на економіці капіталістичного типу, постійно змінюваних та означених великою нерівністю можливостей для участі [2, с. 252, 255]. Кожній країні приписується своє, неповторне переплетення революційних змін нормативних засад соціальної взаємодії – принципів справедливого розподілу, сенсу інституційної діяльності, легітимації соціального порядку, встановлення меж спільнот та символів належності до них, а також поєднання цих змін зі змінами структури доступу до влади, центру, його символів і форм легітимації [2, с. 261]. Революційні зміни політичної сфери суспільств розглядаються як характерні неповторним поєднанням окремих змін символів та форм легітимності політичних режимів, легітимації політичної системи, складу правлячого класу, засад доступу до центру, відносин між центром та периферією, можливостей розпорядження ресурсами.

Загалом усі постреволюційні суспільства Нового часу Айзенштадт розрізняє за ступенем змін у символічній сфері, особливо у символіці колективної ідентичності та легітимності політичних режимів, у базових культурних орієнтаціях. Зокрема, у Росії та Китаї, порівняно із Західною Європою та Північною Америкою, він помітив набагато більше порушень наступності із дореволюційними символами легітимності та інституційними системами. Водночас за ретельного зіставлення розвитку різних постреволюційних суспільств Айзенштадт виявив парадоксальний збіг та поєднання: а) високого рівня порушень наступності у символах та підвалинах легітимності, в перебудові інституційних сфер, у символічному значенні інститутів; б) високого ступеня збереження наступності у найважливіших культурних кодах, особливо їхніх головних струк-

турних похідних (зокрема, ступеня контролю та примусовості як підвалин соціально-політичного порядку, відносин між центром і периферією, системи соціальної ієрархії) [2, с. 288, 291]. Наприклад, революційні верхівки Росії, Китаю та В'єтнаму знищили більшість конкретних символів і структур попередніх традицій, верств і організацій, запропонували нові соціальні й культурні цілі та нові типи соціальної організації. Але водночас ці революційні верхівки зберегли традиційні орієнтації своїх дореволюційних попередників стосовно примусових і насильницьких способів забезпечення соціальної впорядкованості й керованості суспільства. Змінений був лише конкретний зміст цих орієнтацій та ідентифікація їх зі старим дореволюційним порядком. Постреволюційна освітня політика Росії та Китаю, за твердженням Айзенштадта, була спрямована на безумовне підпорядкування особистості новій колективній ідентичності, зведення до мінімуму особистої та внутрішньогрупової ідентичності.

Натомість постреволюційні суспільства Західної Європи та США зробили наголос на особистій прихильності до колективу та схильності до інституційної діяльності, на особистій ідентичності та її зв'язку із колективною ідентичністю. Такі відмінності у перебігу та наслідках революцій Нового часу Айзенштадт пов'язує із традиційно заданою мірою жорсткості та закритості центру суспільств: чим більша ця жорсткість та закритість, тим більше традиційний центр втягується у застосування примусу; як наслідок, революція обтяжується більшим застосуванням насилля для подолання опору традиціоналістів, більше тяжіє до розриву із підвалинами, символами та взірцями традиційної політичної легітимності дореволюційного режиму [2, с. 293–296]. Більші гострота перебігу і насильницький характер революції є передумовою успадкування традиційної жорсткості та закритості революційним та постреволюційним центром. Це обмежує перспективи започаткування в перебігу революційних перетворень нових соціокультурних традицій, але натомість надає широку царину для створення новітніх взірців легітимації.

Револьюційні й легітимаційні процеси відбувалися також у неопатримоніальних суспільствах, до яких, за Айзенштадтом, належать суспільства Іспанії, Португалії, країн Латинської Америки, більшості близькосхідних країн, багатьох колоніальних країн Південної Азії та Африки, що їх базові структурні характеристики та культурні орієнтації значно відрізнялися від імперських та імперсько-феодальних взірців. Попри перебування неопатримоніальних суспільств за межами класичних революцій Нового часу, у них започаткувався певний різновид модернізаційних процесів, що призвів до появи, зокрема, сучасної системи легітимності та звітності правителя [2, с. 326]. За твердженням Айзенштадта, жодне з цих суспільств не відтворило чистого революційного взірця: зміни в основоположних нормах соціальної взаємодії не зачіпали безпосередньо політичної сфери, й тому не могло відбутися встановлення нової системи контролю над доступом до центру та найважливіших позицій у суспільстві або перетворення символів легітимності режиму та зміни однієї правлячої групи іншою [2, с. 333]. Неопатримоніальним суспільствам подекуди була властива символічна й певною мірою інституційна інтеграція широких верств суспільства у політичну систему через розширення виборчих прав та символічне залучення до владного центру.

Револьюційні рухи та радикалістські тенденції у пізньосучасних суспільствах високорозвинутих індустріальних країн Айзенштадт концептуально локалізує поза межами класичних революцій. Ідеться передусім про студентські рухи 1960-х років та інші радикальні вияви бунтарства, зокрема, прояви лівацького тероризму на кшталт “Червоних бригад” (Brigate Rosse) в Італії, “Фракції Червоної армії” (Rote Armee Fraktion) у ФРН, Червоної армії Японії (Nihon Sekigun) та ін., що не мали своїми наслідками таких докорінних змін, як колишні революції Нового часу. Причина доволі скромної плідності пізньосучасної революційної творчості вбачається в інституціалізації первісних принципів, революційної та класової символіки європейських революцій Нового часу. Власне наслідком такого

інституціонування стала система фундаментальних інститутів сучасних суспільств, що перетворила колишні революційні практики на буденні соціально-політичні та громадянські практики. Те, що було колись революційним за умов реакції, стало повсякденним за умов демократії. У такий спосіб передумови революції послабилися. Серед них – передусім заперечення легітимності відносно закритого центру, що обмежував власну досяжність для пересічних людей і в традиційний спосіб регулював систему соціальної стратифікації [2, с. 365].

Таке заперечення на початку Нового часу зумовлювало цілковиту перебудову центру та соціального устрою загалом. За пізньої сучасності воно втратило свій сенс і не загрожує руйнуванням підвалин політичної легітимності або символіки чинних режимів влади. Наявне зменшення соціальних ризиків пов'язане із низкою обставин, серед яких: а) зміна ролі держави, що стала більшою мірою перерозподіляти ресурси на користь нижчих верств суспільства (мінімальна зарплата, соціальна допомога); б) виникнення нових коаліцій між економічними, політичними та інтелектуальними елітами; в) вже згадана легітимація та певна рутинізація революційної символіки; г) відкриття певного доступу до владного центру влади; г) формування нових взірців висхідних соціально-структурних переміщень. У підсумку структурні передумови революційних перетворень послабилися. На підставі узагальнення результатів низки досліджень Айзенштадт стверджує, що сформувалися нові взірці соціальних конфліктів, для яких характерні такі риси, як роз'єднаність окремих груп робітничого класу і послаблення класової свідомості потенційно революційних верств, роз'єднаність між робітничим класом і інтелігенцією, виникнення нових типів міжгрупової боротьби, зокрема між поколіннями та етнічними групами.

Усталення та підвищення рівня легітимності чинного соціального устрою тлумачаться як наслідок легітимації його через інституціалізацію революційної символіки. Таким чином, більшість професійних політичних опозиціонерів переймалися радше розширенням доступу до чин-

ного центру влади, аніж його докорінною перебудовою та зміною наявної структури класових відносин у пізніх індустріальних суспільствах. Боротьба за різні соціально-економічні преференції для нижчих верств стала звичайним інституційним атрибутом соціальної системи розвинених суспільств. Спираючись на узагальнення результатів низки досліджень, Айзенштадт стверджує, що відносно відкриття центру влади для широкого загалу послабило революційні загрози та запобігло його можливій докорінній перебудові: "...робітничий клас у відносно благополучних індустріальних суспільствах та зрілих демократичних системах дедалі більшою мірою приймає легітимність системи, пов'язуючи себе із політичною боротьбою в центрі, але відмежовуючись від інтелектуальних та більш радикальних груп..." [2, с. 370].

Відтак, можливості здійснення класичної революції суттєво обмежилися. Водночас Айзенштадт звертає увагу на здійснення зусиль у сучасних суспільствах для позбавлення національних політичних центрів їх харизматичної легітимності й, можливо, будь-якої легітимності взагалі. Зазначені центри зазнавали свого роду цілеспрямованої демістифікації, через що участь у них втрачала сенс для пересічних людей. Це сприяло відходу широкого загалу від вимог більшої участі в цих центрах. Енергія нонконформізму та радикалізму каналізувалася здебільшого у такі царини, як етнічна ідентичність, відносини між статями, естетичні експерименти. Учасники студентських бунтів поповнювали лави інтелігенції та службовців і певним чином впливали на культурну трансляцію та духовну атмосферу суспільства. Але такі духовні, інтелектуальні впливи не призводили до докорінних революційних перетворень. Не призводили до них і терористичні акції, що мали, можливо, лише опосередкований вплив на вироблення більш справедливих принципів розподілу. З огляду на такі обставини Айзенштадт констатує ослаблення тенденцій революційних перетворень у пізньосучасних суспільствах.

Таким чином, концептуальному підходу Ш.Айзенштадта стосовно легітимації революційних перетворень через

зміну соціальної символіки притаманні такі особливості: а) бачення підвалин легітимації соціального порядку в його символічному вираженні, інституціонально локалізованому в неусувному і сакральному “центрі системи символів, цінностей і вірувань, що правлять суспільством”; б) тлумачення творчих звершень засновників світових релігій як стрижневих символів традиції, що скасовує символіку попередньої легітимації та започатковує нову легітимацію; в) розгляд суперечностей між структурою та символікою соціальних систем як передумов революційних зрушень, а також легітимації останніх через докорінне оновлення символічної сфери як джерела легітимативних практик. Зазначена концептуалізація стала підґрунтям кроскультурного аналізу макросоціальних революцій, найважливішим підсумком якого можна вважати тези про переважне поєднання: а) збереження традиційної наступності у символах і підвалинах легітимності соціального постреволюційного порядку із наступним успішним еволюційним оновленням найважливіших культурних кодів суспільства; б) порушення традиційної наступності у символах і підвалинах легітимності соціального постреволюційного порядку із найімовірнішим збереженням традиційної наступності у найважливіших культурних кодах, що мають стосунок до ступеня контролю та примусовості, відносин між центром і периферією, соціальної ієрархічності. Ці тези варто взяти до уваги при дослідженні проблематики докорінних перетворень сучасного українського суспільства.

Література

1. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход / Эдуард Шилз // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1972. – С. 341–358.
2. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Эйзенштадт Ш. ; пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.